

राष्ट्रको सर्वांगीण इतिहासको लागि पुरातत्त्वको महत्व र आवश्यकता

मोहनप्रसाद खनाल *

संसारको मानचित्रमा हेर्दा नेपाल आफ्ना हिमकी देशहरू मन्दा धेरै सानो मुलुक देखिन्छ । तर कम क्षेत्रफल र भौतिक साधनको अभावमा मात्र नेपाल सानो वा गरीब भएतापनि साँस्कृतिक निधिहरूको क्षेत्रमा यो देश अत्यन्त संपन्न छ ।

अखिलेभन्दा करीब एक शताब्दीअघि नेपालको इतिहासका प्रामाणिक स्रोतहरूको खोजीगरी प्रकाश गर्ने कामको धालनी भएथ्यो । यस सन्दर्भमा नेपालको इतिहासको अनुसन्धान गर्ने क्रममा सर्वप्रथम विदेशी विद्वानहरूकै नाम अगाडि आउँदछ । संवत् १९३७ मा गुजरातको कठियावाड निवासी पण्डित भगवानलाल इन्द्रजीले नेपालका केही शिलालेखहरूको खोजीगरी प्रकाशित गराएका थिए । यसै समयदेखि बेण्डाल, लेमी आदि विद्वान्हरूको ध्यानपनि यस-तर्फ जानथाल्यो । आज एक शताब्दी पछिसम्म पनि हामी सोही बाटोको अनुसरण गरी अगाडि बढिरहेका हौं ।

नेपालमा इतिहास लेख्ने र लेखाउने परंपराको धालनी धेरै अघिदेखि भएको थियो । काव्यात्मक ढंगबाट आफ्नो वंशको इतिवृत्त लेखाउने काम लिच्छवि शासकहरूले पनि गरेका थिए । तर यसभन्दाबढी आफ्ना देशमा भए घटेका सार्वजनिक घटनाहरूको उचित रूपमा अंकित गर्ने काम लिच्छविहरूले किन गरेनन् यसबारे खोजी गर्नु अझै बाँकी छ ।

ऐतिहासिक सामग्री संग्रहको दृष्टिले मध्यकालको विशेष महत्त्व छ । स्थितिमल्लको समयमा संग्रहित गोपाल वंशावली यसको उदाहरण हो । गोपालवंशावलीमा गोपालकाल देखिकै पूर्व वृत्तान्तको एकसरो रूप पाइन्छ । अझ यो संग्रह भएताका घटेका सार्वजनिक घटनाहरूको जुन टिपोट यसमा टिपिएको छ त्यो बढो महत्त्वको छ ।

पछि मल्लकाल र शाहकालमा गोपाल-वंशावलीरूपमा अनेक वंशावलीहरूको संग्रह हुन थाल्यो । देशभित्र घटेका ठूलासाना सार्वजनिक घटनाहरूलाई आ-आफ्नै ढंगमा अंकित गरेका कतिपय उदाहरण आज उपलब्ध छन् ।

हामीकहाँ वंशावली, तात्कालिक टिपोट, अभिलेख र मुद्राहरूको परीक्षा गरी यिनै सामग्रीका आधारमा प्रामाणिक इतिहास लेखन शुरू गरेको पनि फण्डे चार दशक बितिसक्यो । तर आजसम्म विश्वविद्यालय स्तरमा साँचो भएको नेपालको संपूर्ण इतिहास तयार हुन सकेको छैन । यस्तो किन भएको हो यसमा हामीले गंभीरता पूर्वक विचार गर्नु परेको छ ।

* श्री मोहनप्रसाद खनाल नेपाल र एशियाली अनुसन्धान केन्द्रका उप-प्राध्यापक हुनु हुन्छ ।

६६ सि एन ए एस जर्नल, भोलम १०, नं. १ र २ (डि. ८२।जुन ८३)

आज हामी प्राप्त सामग्रीका आधारमा मध्यकाल र आधुनिक कालको इतिहास लेख्न सक्ने स्थितिमा पुगेका छौं । तर नेपालको प्राचीन कालको पूर्वार्द्ध र प्रागैतिहासिककाल विलकुलै अन्धकारमा छ । परन्तु उत्तर-प्राचीन काल अर्थात् मानदेव-देखिका करीव २०० जति अभिलेख, केही मुद्रा र मूर्तिहरू प्रकाशमा आएका छन् । यिनै सामग्रीहरूको उपयोग गरी लिच्छविकालको एकसरो इतिहाससम्म लेख्न सकिन्छ । तर त्यसवेलाको सर्वाङ्गीण ऐतिहासिक रूपरेखा तयार पार्ने बस्दा मूलभूत कुराहरू नै हाप्रा अगाडि समस्याका रूपमा प्रश्नचिन्ह भएर खडा हुन पुग्दछन् । ती हुन् लिच्छविकालको आर्थिक एवं सामाजिक अवस्था ।

अफ माथि भनिए फौ नेपालको पूर्व-प्राचीन काल र प्रागैतिहासिक युग विलकुलै अन्धकारमा छ । जबसम्म यी युगहरूका बारेमा एकसरो अध्ययनसम्म पनि हुँदैन तबसम्म राष्ट्रिय इतिहासको सर्वाङ्गीण रूपरेखा तयार पार्नु संभव छैन ।

फाण्डे छ दशक अगाडिसम्म प्राचीन भारतीय संस्कृति र इतिहासका विषयमा यस्तै समस्याहरू देखिएका थिए । किन्तु १९२२-२३ हस्वीताका यस दिशामा एक नयाँ युगको प्रारम्भ हुन पुग्यो । यसै वर्ष महेंजो-दडो नामक स्थानमा उत्खननको कार्य शुरू भयो र क्रमागत रूपमा द्रविड-कालिक वैभवयुक्त हडप्पा संस्कृति-को अस्तित्व प्रकाशमा आयो । यसपछि क्रमशः प्राचीन भारतीय संस्कृति र इतिहास सम्बन्धी अरु नयाँ खोज र उत्खनन हुन थाले । यसले गर्दा प्राचीन भारतीय संस्कृतिका विषयमा महत्त्वपूर्ण उपलब्धिहरू भए ।

नेपाल अधिराज्यका विभिन्न ठाउँहरूमा प्रागैतिहासिक कालदेखिकै अनेक पुरातात्विक स्थल वा स्मारकहरू रहेका छन् । तर ती स्थल वा स्मारकहरूको आजसम्म राष्ट्रिय स्तरमा वैज्ञानिक खोज वा संरक्षण हुन सकेको छैन । पुरातात्विक सामग्री विना राष्ट्रको इतिहास अपांग बन्दछ । त्यसैले प्राचीन इतिहासको मेरुदण्डको रूपमा रहेको पुरातात्विक स्थलको वैज्ञानिक ढंगले खोजी गर्नु ज्यादै आवश्यक भएको छ ।

हाप्रा देशमा अहिलेसम्म पुरातात्विक स्थलको सर्वेक्षण र अनुसन्धान हुन सकेको छैन । यसले गर्दा देशका असंख्य पुरातात्विक महत्त्वका स्थल वा स्मारकहरू नष्ट प्रायः भैसकेका छन् । वौकी रहेबचेका केही स्थलहरूको पनि अति नै दुर्दशाजनक अवस्था छ । यसैले राष्ट्रिय इतिहासको सर्वाङ्गीण रूपरेखा तयार पार्ने काममा सर्वप्रथम युगौंदेखि खण्डहरका रूपमा हाप्रा अमूल्य पुरातात्विक निधिहरूको वैज्ञानिक ढंगबाट सर्वेक्षण र अनुसन्धान हुनु अति आवश्यक भएको छ ।

पुरातात्विक खोजविना लिच्छवि-कालको इतिहास नै पनि तयार हुन सक्दैन । साहित्यिक ढंगबाट संकेत गरिएको बाहेक मानगृह, कैलाशकूटभवन र भद्राधिवास जस्ता महलहरूको अवशेष पनि आज विवादको विषय बनेको छ । लिच्छविहरूको वास्तुविन्यास, आमोद-प्रमोदका साधन र वस्त्र तथा आमूषणहरूबारे हामी विलकुलै अनभिज्ञ छौं । खानपिन, आहारविहारको साथै उनीहरूको दैनिक जीवनमा नभै नहुने माँड्वावर्तन र अन्य साधनहरूका

सम्बन्धमा पनि हामीलाई कुनै कुरा थाहा हैन । लिच्छविकालका अभिलेखहरूमा पण, पुराण, कार्णापण नामक मुद्राहरूको चर्चा पाइन्छ । पण तामाको र पुराण चाँदीको हुन्थ्यो भन्ने कुरा पनि तिनै अभिलेखहरूबाट खुल्दछ । तर कार्णापण कुन धातुबाट बनेको मुद्रा थियो त्यसको कुनै निश्चित हैन । परन्तु प्राचीन नेपालमा प्रचलित टकहरूमा तामाका मुद्राबाहेक चाँदी वा सुनका मुद्राहरू पाइएका हैनन् । जबसम्म यस कालका मुद्राहरूको स्पष्ट अध्ययन हुन सक्दैन तबसम्म प्राचीन नेपालको आर्थिक स्थितिबारे केही बोल्न सकिँदैन ।

पुरातत्व-विज्ञानको महत्त्व सर्वविदितै छ । यसै शताब्दीको प्रारम्भिक कालसम्म इतिहासकारहरू साहित्यिक स्रोतका आधारमा कुनै स्थान विशेषको इतिहास लेख्ने गर्दथे । अब पुरातत्व-विज्ञानको सहायताले अधिकांश स्थानहरूको सांस्कृतिक एवं राजनैतिक इतिहासलाई प्रामाणिक तथा रोचक ढंगबाट लेखिन थालेको छ । पुरातत्वविज्ञानले हजारौं वर्षअघि खण्डहरूका रूपमा दबेका सम्यताहरूलाई उत्खननको माध्यमद्वारा प्रकाशमा ल्याउने जुन सारगर्भित एवं सफल प्रयास ग-यो त्यो विश्व-इतिहासमा एउटा अविस्मरणीय घटना रहेको छ ।

प्राचीन नेपालका निवासीहरूको संस्कृति एवं ऐतिहासिक स्रोतका सम्बन्धमा आज हामी बिलकुलै अन्याकारमा हौं । यद्यपि यी कुराहरूका बारेमा पुरातात्विक खोज गर्न सक्थौं भन्ने नेपालको प्रागैतिहासिक कालदेखिकै संस्कृति परंपराको एउटा क्रमवद्ध इतिहास तयार पार्न सक्दौं ।

तात्कालिक समाजको आर्थिक अवस्था, सामाजिक जीवन-पद्धति र सांस्कृतिक परंपरा बुझ्न पुरातात्विक खोजबिना अरु कुनै उपाय नै हैन । हातहतियार, माँडाकुँडा एवं खाद्य पदार्थ, वस्त्र र आभूषणहरूबाट तात्कालिक आर्थिक अवस्था बारे विचार गर्न सकिन्छ भने वास्तु अवशेष, संस्कार-पद्धति, आमोदप्रमोदका साधनहरू र अन्य लौकिकजीवनमा आवश्यक पर्ने वस्तुहरूका अवशेषको माध्यमबाट तात्कालिक सामाजिक एवं धार्मिक अवस्थाबारे प्रकाश पार्न सकिन्छ । त्यति मात्र हैन पुरातात्विक खोजबाट तात्कालिक संस्कृतिका सम्बन्धमा विचार गर्न सक्ने एउटा यस्तो अन्तर्दृष्टि हामीमा पर्दछ जुन केवल पुस्तकीयज्ञान तथा अन्य विचारद्वारा सम्भव हुँदैन ।

प्रागैतिहासिक काल

नेपालमा प्रागैतिहासिक काल कहाँबाट शुरू भएर कहिलेसम्म रह्यो यसको कुनै निश्चित हैन । त्यसैले प्रागैतिहासिक कालको तिथिक्रमलाई कुन आधारमा वर्गीकरण गर्ने भन्ने समस्या हाम्रो अगाडि उपस्थित हुन्छ । वैज्ञानिक ढंगले यस दिशातर्फ खोजी कार्य नभएसम्म हिमकी मुलुक तथा नेपाल जस्तो हावापानी भएका देशहरूले खोजी गरि तय गरेका तिथिक्रमलाई नै मान्नु पर्ने हुन्छ । तर अझ प्राप्त औजार एवं अवशेषहरूको तुलनात्मक अध्ययनले यस विषयमा बढी रोचक र भरपर्दो हुन्छ ।

यहाँ प्राप्त पुरातनप्रस्तरयुग देखिकै औजार र अवशेषहरूले हामीलाई यस दिशामा खोजी गर्ने उत्साहजनक मार्ग देखिएका छन् । संसारका विविध क्षेत्रमा पाइएका पाषाणयुगीन हतियारहरूसँग समानता राख्ने औजारहरूका साथ विशेष आफ्नै प्रकारका केही हतियारहरू पनि यहाँ पाइएका छन् । प्राप्त यिनै औजारहरूको तुलनात्मक अध्ययनबाट पनि हामीले केही कुराहरू बुझ्ने प्रयत्न गर्नुपर्दछ ।

नेपालका विभिन्न ठाउँहरूमा पाइएका अनेक प्रकारका प्रस्तर औजार र अवशेषहरूलाई विधिवत अध्ययन गरेको खण्डमा संसारका अनेक भू-भागमा छरिएर रहेका आदिमकालीन मानव समुदायको प्रसारण र भारतमा फेरि नेपालमा पनि तिनीहरूको अस्तित्व भएको प्रशस्त प्रमाण पाइन्छ । दुर्भाग्यवस नेपालमा अझसम्म वैज्ञानिक ढंगले यस दिशातर्फ विचारसम्म गरिएको हैन । परन्तु यस विषयमा चाख भएका केही स्वदेशी तथा विदेशी विद्वान्हरूद्वारा संकलित औजारहरू र नेपालको सीमावर्ती क्षेत्रमा गरिएको भारतीय सर्वेक्षण एवं अनुसन्धानका आधारमा नेपालको प्रागैतिहासिककालबारे अध्ययन गर्ने केही साधनहरू उपलब्ध छन् ।

भारतीय पुरातत्व सर्वेक्षण दलले काश्मीर, गढवाल, सिक्किम र आसाम राज्यमा गरेका खोज र त्यहाँ उपलब्ध औजार एवं अवशेषका आधारमा नेपालको प्रागैतिहासिक संस्कृतिबारे अध्ययन गर्ने एउटा बाटोसम्म तय भएको हैन । काश्मीरदेखि आसामसम्म प्राप्त भएका अनेक प्रकारका औजार एवं अवशेषहरूमा जुन एकरूपता र समानता पाइएको छ त्यो नै अहिलेलाई नेपालको प्रागैतिहासिककालबारे खोजी गर्ने सबभन्दा ठूलो आधार हो ।

प्राप्त औजार तथा अवशेषका आधारमा नेपालको प्रागैतिहासिककाललाई सामान्यतया तीन युगमा विभाजन गर्न सकिन्छ ।

१. पुरातन प्रस्तर युग
२. मध्य प्रस्तर युग र
३. नूतन प्रस्तर युग

१. पुरातन प्रस्तर युगः

दुर्भाग्यवश नेपालमा पुरातन प्रस्तर युगका केही औजारहरू बाहेक अन्य अवशेषहरूको सर्वथा अभाव छ । प्राप्त पाषाण हतियारहरूको पनि विधिवत अध्ययन हुन सकेको छैन । तर यस युगको सभ्यताका बारेमा प्रकाश पार्ने अवशेष र औजारहरू पूथूरीका अनेक भू-भागमा पाइएका छन् । एशिया, यूरोप, अफ्रिका आदि सर्वत्र बनेका पाषाण औजारहरूमा आश्चर्यजनक समानता पाइएको छ । दक्षिण इङ्गल्याण्ड, वा उत्तर-पश्चिम फ्रान्स आदि ठाउँमा जुन प्रकारका औजारहरू पाइएका छन् अफ्रिका, भारत र नेपालमा पनि ठीक त्यस्तै प्रकारका प्राचीन औजारहरू पाइन्छन् ।

यहाँ संसारका विभिन्न ठाउँमा प्राप्त औजारहरू बारे चर्चा गर्ने अभिप्राय मेरो छैन । अहिलेसम्म नेपालमा यस युगका हतियारहरू कहाँ कहाँ पाइएका छन् त्यसबारे संक्षिप्त रूपमा यहाँ चर्चा गरिन्छ ।

१. काठमाडौं उपत्यका

२. नारायणी उपत्यका

३. कर्णाली उपत्यका

यी तीन क्षेत्रको अतिरिक्त नेपालका अनेक भू-भागमा पनि पुरातन प्रस्तरयुगका औजार एवं अरू अवशेषहरू पाइने संभावना छ । तर विधिवत् रूपमा आजसम्म कुनै खोजी कार्य नभै सकेको हुँदा अरू स्थानहरूको यहाँ उल्लेख गर्नु संभव छैन ।

काठमाडौं उपत्यकाः

नेपालमा प्राप्त पुरातन प्रस्तर युगका औजारहरूमा काठमाडौं उपत्यका क्षेत्रका पाषाणहतियारहरू विशेष महत्त्वका छन् । वागमती, मनमती र तीनका सहायक नदीका प्रस्रवणक्षेत्र एवं उद्गमस्थलका वरपरबाट आदि मानवहरूद्वारा प्रयुक्त औजारहरू थोरै संख्यामा पाइएका छन् ता पनि यिनको आफ्नै विशेषता छ । सासगरी अहिलेसम्म काठमाडौं उपत्यकाको बूढानीलकण्ठ^२ गोदावरीको बल्सु^३ र गोकर्ण^४ क्षेत्रमा जुन हतियारहरू पाइएका छन् तिनीहरूलाई भारतका नर्वदा घाटी, कृष्णा नदी र कश्मीर प्रदेशमा प्राप्त हतियारहरूसँग दाँज्न सकिन्छ ।

नारायणी उपत्यकाः

नारायणी अञ्चलको मरतपुरक्षेत्रमा पुरातन प्रस्तर युगिन हतियार एवं अवशेषहरू पाइएका छन् । नारायणी नदीको प्रस्रवण क्षेत्रमा प्राप्त यी हतियार आघातद्वारा पृथक गरेर बनाइएको छ^५ र दक्षिण भारतको कर्नूल जिल्लामा प्राप्त हतियारसँग यसको तुलना गर्न सकिन्छ ।

कर्णाली उपत्यका:

कर्णाली प्रखण क्षेत्रको हुमला जिल्लामा विमानस्थल निर्माण गर्दा आदि मानवको सम्पर्कसहित केही पाषाण औजारहरू पाइएका थिए । दुर्भाग्यवस त्यहाँ प्राप्त मानव सम्पर्कलाई अध्ययन विना नष्ट गरियो र प्राप्त हतियारहरूको पनि संग्रह गरिएन । तर पनि त्यहाँ वरपर प्राप्त भएका केही औजारहरू काश्मीरको पुच्छ क्षेत्रमा पाइएका सोडा सम्यताका औजारहरूसँग मिल्दा जुल्दा देखिन्छन् ।

नेपालमा पुरातन प्रस्तर युगका भद्दा ढुंगे हतियारबाहेक काठ एवं हाडबाट बनेका औजारहरू पाइएका हुन्छन् । लाखौं वा हजारौं वर्षको विभिन्न धरी जलवायुको अन्तरालमा यस्ता वस्तुहरूको अस्तित्व बचन सक्ने संभावना रहँदैन । किनकि प्रागैतिहासिक युगका पाषाण औजार जो आज पाइएका छन् तिनमा पनि समयको विनाशकारी प्रभाव दृष्टिगोचर हुन्छ ।

२. मध्य प्रस्तर युग:

प्रागैतिहासिककाललाई (नृतत्व-शास्त्रको अनुसार) प्राप्त औजार र अवशेषका आधारमा कालविभाजन गरिएको छ । नेपालमा पाइएका प्रस्तर औजारहरू पनि सोही अनुरूपका भएकोले मध्ययुगिन प्रस्तर औजारबारे चर्चा गरिन्छ ।

मध्य प्रस्तर युगमा बनेका औजारहरू पुरातन प्रस्तर युगका औजारहरू मन्दा सुन्दर परिष्कृत र उन्नत खालका हुन्छन् । यस किसिमका हतियारहरू प्रायः गरेर हातबाट बनाइएका भद्दा तर काम चलाउ, पोलेको माटाका भाँडाका टुक्राहरूसामथ भेटिने गर्दछन् ।

नेपालमा मध्य प्रस्तरयुगिन हतियारहरू काठमाडौं उपत्यकाको वूढानीलकण्ठ र गोकर्ण भेगमा पाइएका छन्^१ । यी औजार सँग हातद्वारा निर्मित पोलेको माटाका खटाहरू प्राप्त भएका छन् र यहाँ प्राप्त हतियारहरूमा, बन्वरो, इत्यौड, सुरपी, वाण र छुराहरू मुख्य हुन् । काठमाडौं उपत्यकाबाहिर यस प्रकारका अनेक अवशेषहरू पाइने संभावना त छ तर योजनावद्ध रूपमा खोजी नगरी यसबारे बोल्न सक्ने स्थिति अहिलेलाई छैन ।

३. नूतन प्रस्तर युग:

पुरातन प्रस्तर युग र मध्य प्रस्तर युगपछि विश्वका अन्य भू-भागमाभन्ने नेपालमा पनि नूतन प्रस्तर युग रहेको प्रमाण पाइन्छ । पालिसदार सुडौल, परिष्कृत एवं ढरितो पाषाण हतियारहरूका साथै चक्रद्वारा निर्मित चित्रयुक्त अत्यन्त सुन्दर मृत्तिका पात्र यस युगका विशेषता हुन् ।

पुरातन प्रस्तर युग वा मध्य प्रस्तर युगका अवशेषहरू फेरि नूतन प्रस्तर युगको खोजी गर्नु त्यति जटिल छैन । प्रारम्भिककालदेखि नै विस्तारै तर अनवरतरूपमा सभ्यताको विकास गर्दै जाने मानवस्वभाव भएकोले जंगली अवस्थाबाट नागरिक अवस्थासम्म मानवसभ्यताका चिन्हहरू आज उपलब्ध छन् । गुफा वा ओडारमा जीवन बिताउने र जीवनशिल्पाट नै निर्वाह गर्ने पुरातन प्रस्तर युगका मानवहरू नूतनप्रस्तर युगसम्म आइपुग्दा गाँउले जीवन यापन गर्दै हलोद्वारा कृषिकार्य, पशुपालन र माँडा बनाउने जस्ता अनेक व्यवसायमा लागेका प्रमाणहरू पाइएका छन् ।

नेपालमा नूतन प्रस्तर युगका अनेक औजार र अवशेषहरू पाइएका छन् । तर तिनको विधिवत् अध्ययन र संरक्षण नभएकोले यस विषयमा विस्तारपूर्वक चर्चा गर्न संभव छैन । परन्तु नेपालमा अहिलेसम्म बनेका औजार र अवशेषहरूका आधारमा केही चर्चा गरिन्छ ।

पश्चिम नेपालको दाङ उपत्यका र कर्णाली प्रस्रवण चौत्रका अनेक ठाउँमा यसकालका अवशेषहरू प्रशस्त मात्रामा भेटिने गर्दछन् । डोल्पाको जुफालमा विमानस्थलको लागि ढिस्को सभ्याउने कार्य गर्दा शव पेटिकासहित माँडावर्तन, गरगहना र औजारहरू प्रशस्त मात्रामा भेटिएका थिए । त्यस्तै दाङको राप्ती नदीका छेउमा कुलो खन्दा र जगहरू खन्दा औजार र मूर्तिका पात्रसहित मानवअस्थिपन्जर भेटिएका थिए । जुमलाको भिचा हुमलाको सिमिकोट, मुस्ताङ उपत्यका र अन्य ठाउँहरूमा यसकालका अनेक अवशेष र औजारहरू भेटिन्छन् । काठमाडौं उपत्यकाको गोकर्ण, गोदावरी, लेले र पूर्वमा पाँचसाल चरिकोट, रामेछाप, उदयपुर, धरान तथा अन्य ठाउँहरूमा नूतन प्रस्तर युगका अवशेष र औजारहरू पाइएका छन् । नेपालमा पाइएका नूतन प्रस्तरयुगिन पाषाण हतियारहरूमा विशेष गरेर बन्चरो, हत्यौडी, खुरपी, कुरा, करौंती र लघु पाषाणिक कुराहरू हुन् ।

ताम्रपाषाण युग र ताम्रयुग:

नेपालमा ताम्रपाषाणयुग र ताम्रयुगका केही औजारहरू यदाकदा भेटिएको सुनिन्छ । तर अज्ञानतावस अध्ययन हुनुअगाडि नै ती औजारहरूलाई गलाउने वा नष्ट गर्ने गरिन्छ । यसैले नेपालमा ताम्रपाषाण युग र ताम्रयुगिन सभ्यताबारे विशेष अध्ययन नगरी केही बोल्न सक्ने स्थिति अहिलेलाई छैन ।

ऐतिहासिक काल:

नेपालमा प्रागैतिहासिक कालको अन्त्य र ऐतिहासिक कालको शुरु कहिलेदेखि भयो यसको कुनै निश्चित तिथिभ्रम छैन । तर गोपालवंशावली आदि केही वंशावलीको आधारमा गोपालकालदेखि प्रागैतिहासिककाल सकिएर ऐतिहासिककाल शुरु भएको हो कि भन्ने देखिन्छ । त्यसैले गोपालवंशावलीको आधारमा नेपालको प्राचीन ऐतिहासिककाललाई सामान्यतया तीनकालमा विभाजन गर्न सकिन्छ ।

१०२ सि एन ए एस जर्नल, मोलम १०, नं. १ र २ (डि. २२।जुन ८३)

१. गोपाल काल
२. किरात काल
३. लिच्छविकाल

गोपाल काल:

इ. पू. १००० वर्षको अन्तराल संपूर्ण प्रचीन विश्वमा ऐतिहासिककाल शुरू भयो भन्ने विद्वान्हरूको मत छ । यसैताका साइरसले वेविलोनमाथि अधिकार जमायो र सामन्तराज्यले चाउ राजवंशको अन्त्य ग-यो । एथेन्समा सोलन 'आकन' तथा सवियस तुलियस रोमका राजा भए । यसै बीच भारतमा अनेक जनपदहरूको जन्म भयो र नेपालमा पनि गोपाल (गोठाला) हल्ले पहिलो स्वतन्त्र राज्यको जग बसाए ।

गोपालहरूको सामाजिक एवं आर्थिक जीवन कस्तो थियो, वस्त्र, आभूषण र आमोद-प्रमोदका साधनहरू के कस्ता थिए आदि विषयमा हामी बिलकुलै अनभिज्ञ छौं । तर यसकालको धार्मिक पदाबारे विचार गर्न सक्ने आधार भने पाइएको छ । त्यो हो गोपालहरूद्वारा पूजित शैव वा पाशुपत धर्म । जो लिङ्गोपासना वा प्रजनन शक्तिका रूपमा प्रायः संसारका प्राचीन सभ्यताहरूमा पाइएका छन्^{१०} । प्राचीन नेपालका गोपालहरूसँग सम्बन्ध राख्ने शैवपीठहरूमा पशुपति, गोपालेश्वर र व्याघ्रेश्वर मुख्य हुन् भन्ने कुरा वंशावलीहरूबाट चाल पाइन्छ । यस भन्दा बढी वैज्ञानिक रूपमा खोजी नगरी यस विषयमा बोल्न सक्ने स्थिति छैन ।

किरात काल:

प्राचीन नेपालमा किरातहरूले लामो कालसम्म राज्य गरेका थिए । गोपालवंशावली आदि वंशावलीहरूमा २८ र ३२ पुस्तासम्म किरातहरूले शासन गरेको उल्लेख पाइन्छ । भारतीय प्राचीन साहित्यहरूमा नेपालमा किरातहरूको अस्तित्व धुमिल अवस्थामा रहेका छन् भने लिच्छविकालका अभिलेखहरूमा पाइने अनेक ठाउँहरूका किरात भाषाका नामले हामीलाई किरातकालका विषयमा खोजी गर्न उत्साहित गर्दछन् ।

नेपालमा किरातकालको अस्तित्व भएताका भारतमा ठूलाठूला घटनाहरू भएका थिए । गौतमबुद्ध र महावीर जस्ता ज्ञानीहरूले भारतमा बौद्धधर्म र जैनधर्मको व्यापक प्रचार गरिरहेका थिए । यसै बीच मगधका सम्राट अजातशत्रुले मगध साम्राज्यको विस्तार गर्दै थिए भने उत्तर भारतका महाजनपदहरूको अस्तित्व भेटिँदै थियो र लिच्छवि, मल्ल आदि शरणार्थीको रूपमा नेपाल प्रवेश गर्दै थिए ।

भारतमा नन्द, चन्द्र गुप्त मौर्य र अशोकका समयमा नेपालका किरातहरूसँग यिनीहरूको व्यापारिक वा अन्य सम्बन्ध रहेको हुनु पर्दछ । शरणार्थी, व्यापारी वा धर्म प्रचारकका रूपमा नेपाल प्रवेश गरेका भारतीयहरूको संपर्कले नेपालका किरातहरूमा निकै परिवर्तन ल्यायो होला । तर दुखः लाग्दो कुरा यो छ कि नेपालमा लिच्छवि राज्य स्थापना हुनु भन्दा

अगाडिका किरात शासकका नामावली बाहेक अरु संपूर्ण कुराहरू आज अन्धकारमा छन् ।

लिच्छविकाल:

नेपालको इतिहासमा लिच्छवि शासनलाई दुई कालमा विभाजन गरिएको छ । मानदेव मन्दा अगाडिको काललाई पूर्व लिच्छविकाल र त्यसमन्दा पछिल्लो काललाई उत्तर लिच्छविकाल ।

माथि चर्चा गरिए फे पूर्व लिच्छविकाल किरातकाल जस्तै अन्धकारमय छ । तर उत्तर लिच्छविकालका विषयमा हामी केही कुराहरू बुझ्न सक्ने स्थितिमा छौं । इ.सं. १६६५ मा हाँडिगाउँ र लाजिमपाटमा भएको उत्खनन तथा अभिलेख, मुद्रा, र केही मूर्तिहरूको आधारमा त्यस बेलाको एकसरो इतिहास तयार पार्न सकिन्छ । तर जबसम्म योजनाबद्ध रूपमा पुरातात्विक उत्खनन हुँदैन तबसम्म उत्तर लिच्छविकालकै पनि संपूर्ण इतिहास तयार पार्न सकिँदैन ।

नेपालमा प्रागैतिहासिककालदेखि लिच्छविकालसम्मको सर्वांगीण इतिहास तयार पार्न पुरातात्विक खोजविना संभव छैन । जबसम्म पुरातत्व-विज्ञानको आधारमा इतिहास लेख्ने परिपाटी बस्दैन तबसम्म प्राचीन नेपालको भरपर्दो इतिहास तयार हुन सक्दैन ।

इ.सं. १६६५ मा पुरातत्व विभागले हाँडिगाउँ र लाजिमपाटको एउटा सीमित क्षेत्रमा उत्खनन गराएको थियो^{१९} । त्यहाँ भएको प्रयोगात्मक उत्खननबाट विशेष उपलब्धि हुन नसके पनि लिच्छविकालीन संस्कृतिका कतिपय कुरा प्रकाशमा आएका छन् । हालैका वर्षहरूमा लुम्बिनी र तिलौराकोटमा गरिएका उत्खननकार्य बढा उत्साहवर्धक छन् । तर राष्ट्रिय स्तरमा लेखिने इतिहासको सर्वांगीण रूपरेखा तयार पार्न यतिले मात्र संभव छैन । त्यसैले नेपाल अधिराज्यका अन्य ठाउँहरूमा पनि पुरातात्विक खोजी हुनु अति आवश्यक भएको छ । अहिलेलाई पुरातात्विक खोजी हुनुपर्ने संभाव्य क्षेत्रहरूमा काठमाडौं उपत्यका, दाडो, रापती उपत्यका र कर्णालीको जुमला उपत्यका मुख्य हुन् । यहाँका पुरातात्विक अवशेषहरूको खोजविना प्राचीन नेपालको इतिहास सधैँ विवादग्रस्त र अपूरो रहिरहन्छ ।

काठमाडौं उपत्यका:

काठमाडौं उपत्यकाका विविध स्थलहरूमा प्राचीनकालदेखिकै भग्नावशेषहरू रहेका छन् । यी भग्नावशेषहरूको विधिवत अध्ययन हुन सकेमा कमसेकम गोपालकालदेखिकै सांस्कृतिक - परंपराको एउटा क्रमबद्ध इतिहास तयार पार्न सकिन्छ । अन्यथा लिच्छविकालको इतिहास नै पनि विवादग्रस्त र अपूर्ण मात्र हुन जान्छ ।

दाडो र रापती उपत्यका:

दाडो र रापती उपत्यकाका नदीका प्रवण क्षेत्रमा पुरातन प्रस्तर युग र मध्य प्रस्तर युगिन सभ्यताका चिन्हहरू पाइएका छन् । यहाँ पाइने प्रागैतिहासिक अवशेषहरूको विधिवत् अध्ययन भएमा नेपालको इतिहासमा अति महत्त्वपूर्ण पदाको उद्घाटन हुन सक्नेछ ।

जुम्ला उपत्यका:

कर्णाली अञ्चलको जुम्ला उपत्यकामा महा-पाषाणिक सभ्यताका अवशेषहरू प्रशस्त पाइन्छन् । महापाषाणिक वा ताम्रपाषाणिक संस्कृति र खस वा अन्य जातिहरूको प्रसारणका विषयमा खोजी गर्न यी ठाउँहरू अत्यन्त महत्त्वपूर्ण छन् र यिनीहरूको विधिवत् अध्ययन हुन सकेमा प्रागैतिहासिक कालदेखि नेपालको इतिहासको एउटा क्रमवद्ध रूपरेखा तयार पार्न सकिन्छ ।

NOTES

1. Report of the Pre-historic Exploration in Assam-Archaeological Survey of India, 1979. (Unpublished).
B.B. Lal - Report of the Pre-historic Excavations in Kashmir, Archaeological Survey of India, 1981. (Unpublished).
Dr. N.R. Banerjee and J.L. Sharma - Neolithic Tools from Nepal and Sikkim, Ancient Nepal, No. 9, 1969, p. 53-58.
2. Gorakhpotra and The Rising Nepal, 10-2034.
3. Dr. R.V. Joshi - Prehistoric Exploration in Kathmandu Valley, Nepal, Ancient India, No. 22, 1966, p. 75-82.
4. Private Collection of M.P. Khanal.
5. Dr. N.R. Banerjee - Discovery of the Remains of Prehistoric Man in Nepal, Ancient Nepal, No. 6, p. 6-9, 1969.
6. Collection of C.D.O. Office at Humla Simikot.
7. Private Collection of M.P. Khanal.
8. Private Collection of M.P. Khanal.
9. D.H. Cordon - Prehistoric Background of Indian Culture, Chapter 8, 1960.
10. Sir John Marshall - Mahen Jodaro and the Indus Civilization, Vol. 3, London, 1931.
11. S.B. Deo - Archaeological Excavations in Kathmandu Department of Archaeology, HMG of Nepal, Kathmandu, 1965.

REFERENCES

- Basham, A.L. 1957. The Wonder that was India, London.
- Burkitt, M.C. 1963. The Old Stone Age-Bowes and Bowes, London.
- Deo, S.B. 1968. Archaeological Investigations in the Nepal Tarai, 1964, Department of Archaeology, HMG of Nepal.
- Sankalai, H.D. 1962. Prehistory and Protohistory in India and Pakistan, Bombay.
- Sepiro, H.L. 1966. Man Culture and Society, Oxford University Press, London.
- Thapar, B.K. Indian Archaeology - A Review 1960-61 to 1974-75. Annual Reports of the Archaeological Survey of India, New Delhi.
- UNDP & UNESCO, Paris, 1977. Master Plan for the Conservation of the Cultural Heritage in the Kathmandu Valley.

